

Gorenjska mesta

V nasprotju z mesti v ravnini je večina srednjeveških mestnih naselij na Gorenjskem zrastle na kamnitih, za hribovito pokrajino tako značilnih pomolih. Njihova po naravi zavarovana in navadno nad okolico dvignjena lega je od nekdaj vabila k naselitvi. Le Kamnik je zrasel na drugače oblikovanih tleh in predstavlja značilno dolinsko zaporo. V tem mu je podoben Tržič; čeprav je le trg, sodi v okvir naše razprave kot pomembna srednjeveška kolonizacijska naselbina. Vlogo dolinske pregrade lahko prisodimo tudi Škofji Loki, ki zapira vhode v Selško in Poljansko dolino.

Gorenjska mesta so tesno povezana z rekami in vodami, ki so bistveno pripomogle k oblikovanju njihovih podnožij. Tako leži Kranj nad sotočjem Save in Kokre, Škofja Loka ob sotočju Selške in Poljanske Sore in Tržič na platoju, ki sta ga izoblikovali Tržiška Bistrica in Moščenik. Kamnik oklepa na severovzhodni strani Kamniška Bistrica, Radovljico pa na eni strani dolina Save in na drugi potok Suha.

Mesta na Gorenjskem so se večinoma razvila ob starih pomembnih poteh, ki so s karavanskih prelazov prek Kranja in Save vodila v ljubljansko kotlino in skozi škofjeloška vrata na Primorsko in naprej v Italijo. Kamnik, ki leži na vzhodnem robu gorenjske ravnine, se je navezoval na prometni poti, ki sta po dolini Črne in Drete oziroma skozi Tuhinjsko dolino peljali na Štajersko in Koroško. Tržič je bil že od nekdaj življenjsko navezan na cesto prek ljubeljskega prelaza. Radovljica je bila sicer odmaknjena od deželne magistrale, vendar jo je pot ob Savi Bohinjki oziroma prek Lesc povezovala z Bohinjem, most čez Savo pa z železarskim področjem pod Jelovico, kjer je iz Kroke vodila tovorniška pot proti Primorski.

Joseph Wagner,
Kamnik,
litografija,
okoli leta 1845

Za skoraj vsa mesta na Gorenjskem lahko ugotavljamo povezanost s starejšimi zgodovinskimi obdobji, kar posebej velja za Kranj, ki je bil naseljen že v prazgodovinskem času, ali Kamnik, kjer so na Malem gradu¹ odkrili ostanke iz antičnega časa, oziroma kot v Radovljici, iz staroslovanskega obdobja. Tudi na ožjem območju Škofje Loke so našli sledi o prisotnosti Rima.² Le za Tržič zaenkrat nimamo pomembnejših dokazil o starejši poselitvi, čeprav vemo, da so pot prek Ljubelja uporabljali že Rimljani.

Ko je v srednjem veku cesta dosegla mestno področje, se je prelila v tržni prostor, ki je v Kamniku ali Tržiču, podobno kot npr. pri koroškem Beljaku, dobil obliko na obeh straneh razširjene ceste. V Kranju, Škofji Loki in Radovljici se je cesta preoblikovala v prostoren trg bolj ali manj pravilne, terenskim razmeram prilagojene pravokotne oblike. Vpadne ceste, kakršni sta npr. Prešernova ulica v Kranju ali Ulica v Škofji Loki ali severozahodni del radovljiškega trga, so bile običajno kasneje urbanizirane in so s svojim največkrat stopničastim potekom pripravljale pot ožini mestnih vrat. Kamniška vpadnica, današnja Šutna, je ostala zunaj obzidja, morada zaradi naravne pregrade na Klancu, današnjem Samčevem prehodu ali, kar je še bolj verjetno, ker je, podobno kot pri loškem predmestju Karlovec, v mestu že zmanjkovalo prostora.

Nastanek trgov ugotavljamo po njihovi obliki. Trgi, kakršen je kamniški, so nastajali kot je ugotovil že E. Klebel³ v času pred letom 1200 ali vsaj na prelomu stoletja, medtem ko so se trgi pravokotne oblike začeli pojavljati v novem stoletju. Tako Kamnik že po obliki trga sodi med naša najstarejša mestna naselja, kar potrjujejo tudi zgodovinski viri. Kamniku so mestne pravice podelili andeški grofje po vsej verjetnosti v 1. četrtini 13. stoletja.⁴ Sledi Kranj, ki so ga v mesto prav tako povzdignili Andeški in kjer se že leta 1221 omenjajo meščani - *burgenses*.⁵ Škofja Loka se leta 1274 omenja kot mesto,⁶ Radovljica pa je mestne pravice dobila med leti 1478 in 1510.⁷ Predhodnik Tržiča je bil ljubeljski trg (Forum in Lubelino), ki ga viri omenjajo leta 1261.⁸ Ko ga je domnevno zasul plaz, se je tržna dejavnost preselila v dolino, kjer je ob sotočju Tržiške Bistrice in Moščenika nastalo novo kolonizacijsko naselje, po zemljiški parcelaciji podobno drugim gorenjskim mestom. Leta 1492 je Tržič dobil, kot nam sporoča še ohranjena ustanovna listina, status trga.⁹

S prihodom prvih naseljencev iz urbano razvitejših evropskih dežel - Koroške (med prvimi znanimi imeni prebivalcev Kranja v 13.

I. I. Weinmann - A. Sommerfeld, Kranj na potnem listu z začetka 18. stoletja, bakrorez

stoletju se npr. omenja meščan iz Brež,¹⁰ Bavarske (Škofja Loka), Italije in Nemčije, je začela nastajati mestna naselbina. Nove prebivalce je zbral in pripeljal, podobno kot se je to dogajalo že v času kmečke kolonizacije, t.i. lokator, ki si je za svoj trud navadno prislužil večji zemljiški delež.¹¹ Tako imenovani merilci *-(mensesores)*¹² so mestno zemljišče razdelili na primerne dele. Vsakemu meščanu so odmerili približno enako veliko stavbišče. Preostala zemlja je ostala za potrebe plemstva, cerkve in mesta. Zemljiške parcele v obliki dolgih prog so največkrat segale od tržnega prostora do roba pomola. Na njej si je meščan postavil hišo, gospodarsko poslopje z dvoriščem in vrtom. Dostop do dvoriščnih delov hiš so omogočale t.i. gospodarske poti ali večji razmiki med hišami. Zunaj mesta je zemljiški gospod dodelil meščanom različne agrarne površine¹³ - njive, travnike oziroma skupno pašo, ponekod tudi planine (npr. Radovljiška planina na Jelovici). Ta zemljišča, ki so jih meščani kasneje širili z novimi, so meščanom pomagala premagati težave v času gospodarskih recesij, ki so ponekod v Sloveniji pripeljale do prave rustifikacije mesta.

Prvotno so bile hiše v mestih lesene, s čeli obrnjene proti trgu in med seboj ločene z ozkimi prehodi za odtok deževnice. Celotno pritličje sta izpolnjevali delavnica oziroma trgovina z vhodom sredi fasade in shramba. Klet je bila pogosto vkopana v hišna tla. Po stopnicah ali nemalokrat kar po lestvi se je prišlo v nadstropje, kjer je bila veža z odprtim ognjiščem. Nanjo se je v smeri dvorišča navezovala shramba oziroma kašča. Dim je uhajal skozi ostrežje. Bivalni prostor je zasegal vso širino fasade, ki je po dolžini merila 6 do 8 m in se z dvema oknom odpirala proti trgu. Hiše podobnega tlorisa, čeprav kasneje deloma spremenjene, so se ohranile v Radovljici (npr. Linhartov trg št.20,21).¹⁴

Gorenjska mesta so zrasla pod gradom ali vsaj v povezavi z njim. Kamnik pod Starim in Malim gradom, Škofja Loka pod starejšim gradom na Kranclju in nekoliko mlajšim Loškim gradom, Tržič pod Novim gradom (Neuhaus), Kranj poleg gradu kranjskega krajišnika in Radovljica poleg ortenburškega gradu, nekakšne depandanse Lipniškega gradu (Walenberg). V obrambi sta se grad in mesto dopolnjevala. To še posebej velja za Škofjo Loko in Kamnik, ki sta bila z gradom povezana z obzidjem. Tudi v Kranju je bil grad Khislstein v poznem srednjem veku sestavni del mestne fortifikacije, čeprav pravno kot dominij ločen od mesta. V Radovljici sta grad in cerkev predstavljala najstarejše obrambno jedro naselbine. Tržiški Neuhaus, domnevni naslednik starejše grajske utrdbe, je služil tako zavarovanju ljubeljske poti kot varstvu naselbine pod njim.

Z nastajanjem mestnih naselij so se tudi stari prafarni cerkveni sedeži začeli seliti z dežele v mesta, kar je vplivalo na njihovo rast in pomen v pokrajini. Tako je bil prafarni sedež v Rodinah na po-

budo Ortenburžanov, bodočih ustanoviteljev trga, prenesen v Radovljico ali prafara iz Nevelj v Kamnik. V Kranju je prafarna cerkev obstajala že ob ustanovitvi, le Stara Loka svojih prafarnih pravic ni rada spustila iz rok. Tako ji je bila tudi cerkev v Škofji Loki dolgo podložna. Cerkev v Trziču je stala na levem bregu Bistrice, v trgu je bila le manjša cerkev sv. Andreja. Gospodarski razvoj v 15. in na prehodu v 16. stoletje ter z njim povezan razcvet cerkvenega stavbarstva je močno povečal pomen mestnih cerkva. Tako je stara cerkev v Kranju ob koncu 14. ali na začetku 15. stoletja dobila namesto nekdanjega apsidalnega zaključka času primeren "dolgi ali meščanski kor", v začetku šestdesetih let 15. stoletja pa bolj ugledno, že v štiridesetih letih istega stoletja zasnovano ladjo, ki je pomembno vplivala na razvoj poznogotske dvoranske cerkvene arhitekture tudi drugod po Sloveniji.¹⁵ Sredi 15. stoletja se je stavbarska dejavnost selila v Radovljico, kjer je neznan stavbar skupaj z bogato svodenim prezbiterijem zapustil lastni portret z mojstrskim znamenjem, kakršnega pozneje srečamo tudi na oboku kranjske in škofjeloške cerkvene ladje.

Obrambne naprave so bile v zgodnji dobi rasti mest dokaj preproste. Od narave pomanjkljivo zavarovani deli mest so bili opremljeni z nasipi, jarki in palisadami, kakršne poznamo npr. iz Kamnika.¹⁶ Obzidja z zidovi in stolpi so plod 14. in 15. stoletja. Najprej je obzidje dobila Škofja Loka. O njem ne govori samo vir iz leta 1314,¹⁷ temveč tudi sama oblika stolpov, ki so pravokotnega tlorisa, medtem ko imajo obrambni stolpi v Kranju, Kamniku in Radovljici okrogel prerez, kakršen se začne pod vplivom Italije pojavljati pri nas konec 14. in v 15. stoletju. Prvi polovici ali sredi 14. stoletja pripada tudi obzidje, ki še danes skoraj v celoti obkroža cerkev v Radovljici. Trzič je imel domnevno podoben način obrambe kot Železna Kapla v obliki zidane dolinske pregrade, nastale v času turških vpadov.

Gorenjska mesta so doživela velike spremembe v poznem 15. stoletju, še posebej z odlokom cesarja Friderika III. iz leta 1478, po katerem lahko mesta sprejemajo med meščane tudi ljudi s podeželja, t.j. podložnike zemljiških gospodstev. To naj bi na eni strani okrepilo obrambno sposobnost mest v času turške nevarnosti, na drugi pa pospešilo razvoj mestnega gospodarstva. Cesarjev ukaz je še posebej vplival na spremembo demografske podobe gorenjskih mest. S prihodom novih naseljencev se je povečal delež domačega slovenskega prebivalstva v mestih. Za nove razmere je značilna meščanska prisega v slovenskem jeziku, ki se je iz začetka 16. stoletja ohranila v Kranju.¹⁸

Večje zazidalne površine so bile prišlekoma na voljo predvsem na obrobju nekdanjih gospodarskih poti, ki so se z novimi hišami polagoma spreminjale v ulice. Tako sta se npr. v Kranju v tem času izoblikovali Tavčarjeva in Tomšičeva ulica, v Škofji Loki so priseljenci zapolnili Spodnji trg in Karlovško predmestje, v Radovljici vpadno ulico ob Zgornjih mestnih vratih, v Kamniku je na ta način nastala npr. Prešernova ulica. Takrat poseljena Šutna je tako kot škofjeloški Karlovec ostala zunaj obzidja in jo je varovalo le taborno obzidje okrog župnijske cerkve.

Od 2. polovice 15. stoletja naprej je vse več poročil o zidanih, toda še vedno s skodlami kritih hišah v mestih. Za Škofjo Loko in Kranj nam o njih poroča npr. Santonino.¹⁹ Najprej so se zidane hiše začele pojavljati ob glavnih trgih in vpadnih ulicah, medtem ko so drugi mestni predeli, v Trziču deloma celo tržni prostor, še dolgo ohranjali leseno arhitekturo prav do velikih požarov, ki so pustili gorenjska mesta v 17., 18. in zgodnjem 19. stoletju.

Na prehodu iz srednjega v novi vek je nosilka novih oblikovalnih teženj pod vplivom renesanse postala zidana arhitektura meščanskih hiš, ki se je na Gorenjskem, bolj kot drugod v Sloveniji, ohrana-

nila do danes. V tej dobi zamenja nekdanje, poudarjeno funkcionalne težnje pri oblikovanju meščanskih domov izrazit smisel za oblikovno bogatejši videz tako zunanjščine stavb kakor tudi njihovih notranjščin. Tako se v tem obdobju meščanska hiša iz skromnih osnov prejšnjih stoletij razvije v polnovreden umetnostni organizem, ki je zrasel iz različnih tudi že v srednjem veku prisotnih oblikovnih in drugih pobud.

Ko je na pragu 16. stoletja renesansa z novimi arhitekturnimi idejami že osvajala širši evropski prostor, so naša in tudi druga mesta v bližnjem in daljnem sosedstvu še vedno v veliki meri črpala oblikovne pobude iz poznogotskega arhitekturnega inventarja. Zdi se, kot bi arhitekturni program gotske dobe, ki ga mesta z leseno arhitekturo niso mogla v polni meri izrabiti, šele zdaj našel pot k uredničitvi, čeprav seveda z dopolnitvami nove dobe, ki so bile že prisotne ali pa so vse opazneje dotekale v naš prostor.

Ekonomski razcvet, ki so ga doživljala naša mesta na prehodu iz srednjega v novi vek in ki se mu je pridružila nova humanistična miselnost, rastoča potreba po stanovanjski udobnosti, reprezentanci in estetski urejenosti, je ustvaril pogoje za nagel razvoj meščanske stanovanjske arhitekture tudi v gorenjskih mestih.

Za meščansko stavbarstvo je bila v tej dobi močna spodbudna cerkvena arhitektura, ki je s svojo poznogotsko cerkvijo - dvorano, s katero se srečujemo, kot smo že omenili, v Kranju, Škofji Loki in Radovljici, odprla pot novemu, renesančnemu oblikovanju prostornin. Zgleden rezultat teh pobud je npr. dvoladijska stebriščna dvorana v Mestni hiši v Kranju iz zgodnjega 16. stoletja, veža z osrednjim stebrom kot nosilcem oboka v pritličju Pavšlarjeve hiše na kranjskem Glavnem trgu ali dvoladijski delavniški prostor v pritličju Šivčeve hiše v Radovljici oziroma trgovina z osrednjim stebnim nosilcem v Mencingerjevi hiši iz 16. stoletja v istem mestu. S svojimi izdelanimi obočnimi sistemi je gotska cerkvena arhitektura vplivala tudi na razvoj različnih oblik obokanja,²⁰ ki so seveda dobile novi dobi ustrezno preobleko in jih v tem času srečujemo predvsem v arhitekturno bogatejših hišah na glavnih trgih in ulicah gorenjskih mest, o čemer bomo še govorili.

Pomemben pobudnik je poleg cerkvene tudi fevdalna arhitektura, ki vse 16. in 17. stoletje posreduje meščanski arhitekturi vrsto formalnih, stilno naprednih elementov. Pomembni, pogosto kar neposredni so vplivi meščanske arhitekture nekdanjih avstrijskih dežel in obrobni pokrajin, ki izvirajo iz zgodovinske danosti. Nemalokrat nam sever, pogosto po fevdalni arhitekturi, posreduje umetnostne impulze juga, ki jih domači stavbeniki prilagajajo obstoječim potrebam. Prav tako ne bi bilo prav, če bi spregledali vlogo furlanskih stavbarjev in njihovih pomočnikov - valhov; o njih nam govorijo škofjeloški viri, toda njihovo delo se verjetno ni ome-

Matthäus Merian, Škofja Loka, bakrorez, 1649

jevalo le na Škofje Loko. Uveljavljanju novega stila so prispevale svoj delež tudi živahne trgovske vezi s primorskimi mesti,²¹ ob katerih so se verjetno rojevali tudi drugi stiki, posebno kulturni. Pri širjenju novih renesančnih prvin pripisujemo pomembno vlogo tudi severnoitalijanskim stavbenikom²², ki so v 16. stoletju, v času turške nevarnosti pri nas, modernizirali grajske in mestne utrdbe ali gradili nove. Njihov vpliv se kaže pri gradnji jugovzhodnega trakta gradu Khislstein in orožarne Škrlovec v Kranju ali v Škofji Loki pri gradbenih posegih škofa Filipa med leti 1511-1526 na loškem gradu, kjer je dela vodil domači stavbenik Jurko Maurer. Novim pogledom pri utrjevanju mest sledimo v tem času tudi v Kamniku.

Omenili smo že, da je nekatere renesančne značilnosti izrazila že pozna gotika. Mednje spada tudi stremljenje po horizontalni zasnovi arhitekturne gmote, ki se je kmalu prenesla tudi v meščanski ambient. Prvotno so bile hiše v mestu obrnjene proti komunikaciji s svojo ožjo, čelno stranjo in je bilo tako ostenje ulic sestavljeno iz številnih samostojnih stavbnih celic, ki so bile med seboj ločene z ozkimi prehodi. Prva znamenja združevanja stavb v kompaktnije skupine se pojavijo na prehodu iz 15. v 16. stoletje. Strehe so se zaradi smotrajše uporabe stavbnega prostora, pa tudi zaradi vse pogostejšega združevanja dveh ali več hiš v skupno lastnino, obrnile proti ulici in ji tako dale izrazit horizontalni poudarek, skladen s težnjami novega časa. Iz istega nagiba izvira tudi stremljenje po vodoravni razporeditvi dekorativnih elementov po fasadni ploskvi, ki se kaže v vodoravni liniji oken, bodisi strešnega ali zidnega veneca. To hotenje še posebej poudarja na konzole oprt in večkrat prek vsega pročelja razpotegnjen nadstropni pomol. Sorodnike ima v grajskem gotskem pomolu, vendar so cela nadstropja, viseča na konzolah znana predvsem v Italiji²³ in njenemu umetnostnemu vplivu podrejenih področjih, kjer jih najdemo izvedene tudi v lesu. Lesene konzole, na katere je oprt tak nadstropni pomol, so dejansko podaljški nosilnih tramov lesenega stropa v notranjščini hiše. Značilne primere te vrste poznamo npr. iz Kopra, Čedadada itd. Sem naj bi zašle po posredovanju Benetk z vzhoda kot element lesene orientalske stanovanjske arhitekture.²⁴ Številne zglede, ki zastopajo obliko po vsej srednji Evropi tako v meščanskih kot tudi v grajskih ambientih razširjenega stanovanjskega nadstropja, najdemo v skoraj vseh gorenjskih mestih: v Kranju na Glavnem trgu (št. 9,10,11,12), v Škofji Loki na Spodnjem trgu (št.5,8,14), v Radovljici na Linhartovem trgu (št.22,23,24,5). Starejše primere nadstropnih pomolov podpirajo s tal kamniti, gotsko oblikovani slopi (Mitničarska hiša v Kranju iz leta 1527) ali okrogli stebri (Malijeva hiša v Radovljici). Doba je bila nastajanju nadstropnih pomolov v mestih naklonjena, saj so poleg oblikovne obogatitve fasade tudi širili stanovanjske prostore, ne da bi bila pri tem prizadeta strogo varovana ulična črta.

Povezava gradu z mestom je bila že od nekdaj živa, saj sta se med seboj, kot smo omenili, v obrambi podpirala. Razen tega srednjeveška mestna utrdvena arhitektura izvira prav iz grajskega stavbarstva poznega srednjega veka. V 16. in 17. stoletju, ko dekorativni moment močno soodloča pri oblikovnjui stanovanjskih zgradb, se vpliv grajske arhitekture in njenih številnih uveljavljenih formalnih prvin prenese spet na meščansko hišo. Tako so se že obravnavani nadstropni pomoli najprej uveljavili v grajskem stavbarstvu. Še posebej pa to velja za ogelne pomole, ki so se razvili iz okroglih oziroma pravokotnih grajskih stolpov in se proti koncu 15. in v 16. stoletju pojavili tudi v meščanskem ambientu, predvsem pri bogatejših meščanskih hišah tako v Škofji Loki, Kranju kot tudi v Radovljici in Kamniku. Nadstropni pomoli v obliki stolpiča s pravokotnim ali okroglim privezom so nastali iz dekorativnih nagibov, iz želje po uglednejšem videzu hišne zunanjščine itd. Zaradi sklenjenosti ulične linije je mogel biti nadstropni pomol navadno le eden, na sredi ali na oglu hišnega pročelja. Z njim je bil nemalokrat poudarjen začetek trga (npr. Škofja Loka, Mestni

trg št.15, Kranj, Glavni trg št.25) ali križišče dveh ali več prometnic (Škofja Loka, Homanova hiša iz leta 1529, Kranj, Glavni trg št.3, Radovljica, Linhartov trg št.3). Med oblikovno najbolj izstopajoče in najzgodnejše sodi ogelni pomol na nekdanji Seydlovi hiši v Kamniku (Glavni trg št. 23) iz 3. četrtine 15. stoletja.

Pomembno oblikovno bogastvo gorenjskih mest predstavljajo tudi številni kamniti portali meščanskih hiš. Med najstarejše sodita bogato profiliran in na temenu usločen portal hiše št. 18 na Glavnem trgu v Kamniku in le delno ohranjen portal na pročelju Prešernove hiše v Kranju. Po značilni poznogotski profilaciji ju lahko uvrstimo še v pozno 15. ali na začetek 16. stoletja. Manj je portalov, namenjenih notranjim prostorom, s pravokotno zasnovo vhodne odprtine s konzolama, ki nosita gred ali z zaključkom v obliki oslovskega hrbta ter s prirezom na ajdovo zrno. Najdemo jih npr. v veži škofjeloškega Rotovža ali v hišah št. 4 in 5 na Linhartovem trgu v Radovljici. V 16. stoletju preplavijo gorenjska mesta portali poznogotske polkrožne oblike s prirezom na ajdovo zrno. Po širini prireza se ti portali v posameznih mestih ločijo med seboj in so izdelek različnih lokalnih delavnic. Pri kranjskih in radovljiških hišah je ogelni prirez sorazmerno ozek (npr. Mitničarska hiša v Kranju ali Malijeva hiša v Radovljici). V Škofji Loki, kjer so se nam poznogotski portali te vrste ohranili v precejšnjem številu tako na Mestnem kot na Spodnjem trgu, je prirez občutno širši. Širina prireza se še bolj poveča pri kamniških portalih, npr. v nekdanji Veliki, današnji Maistrovi ulici. Nekateri med njimi se ponajbolj z rahlo izstopajočo bazo, ki je pomembno izhodišče za nadaljnji oblikovni razvoj tovrstnih hišnih vhodov.

Medtem ko so se nam mnogi kamniti portali ohranili do danes, poznamo le malo ohranjenih primerov vrat. V srednjem veku so bila vrata v manj zahtevnih okoljih izdelana iz vertikalno položenih desk, ki so jih na notranji strani povezovale lesene prečke. Iz konca 15. stoletja so se nam v Škofji Loki (Mestni trg št.13) ohranila železna vrata z letnico 1499, sestavljena iz grobo kovanih plošč, ki jih prepređajo bolj ali manj svobodno položene železne prečke.

Zanimiv je tudi oblikovni razvoj oken. Gotsko prirezani robovi kamnitih, pravokotno oblikovanih okenskih okvirov se ohranijo še vse 16. in 17. stoletje. Redkost in izjemno kvaliteto predstavljajo okna na že omenjeni Seydlovi hiši v Kamniku s figuralno in rastlinsko dekoracijo na okenskih policah. So izdelek kamniške kiparske delavnice iz 3. četrtine 15. stoletja (Emilijan Cevc).

Najpogostejšo obliko zidanega oboka, ki je od 2. polovice 15. stolet-

Joseph Wagner,
Tržič,
litografija,
detajl, okoli
leta 1845

ja začel v pritličju hiš nadomeščati nekdanje za ogenj neodporne lesene strope, predstavlja banja, ki je kdaj pa kdaj tudi šilasto usločena (npr. Prešernov hram v Kranju). Vanjo se pogosto zajedajo sosvodnice, ki imajo na vrhu paličasto izboklino, ki se nemalokrat razširi na celotno obrobje. Včasih združijo po dve in dve nasprotni obrnjeni sosvodnici skupaj, iz česa nastane križnatemu podoben obok. Vendar so tudi več ali manj dosledno izpeljani pravi križnati svodi ohranili svojo veljavo, posebno v arkadnih hodnikih, kjer posamezna svodna polja loči med seboj plitva oproga. Sosvodnice so spočetka večkrat oprte na stebre ali polstebre (npr. stebriščna dvorana v Mestni hiši v Kranju), včasih tudi na plastično, včasih celo figuralno oblikovane konzole. (Sestrška hiša v Radovljici iz 17. stoletja, hiša št. 31 na Glavnem trgu v Trziču iz 16. stoletja)

Reprezentančno obliko svoda predstavlja s štukiranimi grebeni preprežena banja. Grebenasti svodi posnemajo v dekoraciji mrežo gotških rebrastih obokov od preprostega križnega, ki smo ga že omenili, do zvezdastega, mrežastega ali izrazito igrivo oblikovanega poznogotskega svoda. Ko je gotški obok izgubil svojo konstruktivno moč, je bil potreben le korak do polne uveljavitve štukaturnih grebenastih nadomestkov, ki so zaradi enostavne izvedbe izpodrinili prave gotške rebraste svode tudi v cerkvah. Ko meščanska arhitektura uvaja grebenasto stropno dekoracijo, sprva uporablja tradicionalne gotške prvine, plitve sklepnike (Tržič, Glavni trg 31), stebrne (Šivčeva hiša v Radovljici) in slopne (Homanova hiša v Škofji Loki) nosilce, figuralne ali geometrične konzole (Tržič, Glavni trg št.31, Radovljica, Linhartov trg št.28) itd.

Leseni stropi s profiliranim nosilnim tramom in počez položenimi, ob straneh poševno prirezanimi deskami ohranjajo gotško tradicijo. Eden najstarejših iz zgodnjega 16. stoletja se je ohranil v Šivčevi hiši v Radovljici. Lep gotški profil ima tudi lesen strop v Sartorijevi hiši prav tako v Radovljici. Zaradi številnih požarov se je lesenih stropov ohranilo v mestih le malo, pravi prerod pa doživijo v 17. in 18. stoletju v kmečkem stavbarstvu.

Tlorisna skromnost, ki jo kaže meščanska hiša na Gorenjskem vse do 2. polovice 15. stoletja, se po tem času umika novi organizaciji hišnega prometa in za dobo značilni težnji po večji stanovanjski udobnosti. Ko so se začele hiše v tem času s širšo stranjo obračati proti cesti, so izginili razmiki, ki so nekdanj ločevali posamezne stavbe med seboj. Pridobljeni prostor so v hišah uporabljali za razširitev tako delavniškega kot stanovanjskega prostora. Nekdanj enotni delavniški prostor v pritličju so predelili z vežo, nad njim ležeči bivalni prostor pa s kamro. Njeno steno so oprli na novi predelni zid, ki je v pritličju delil delavniški prostor od veže. Kamra se je v našem meščanskem ambientu pojavila najkasneje v zgodnjem 16. stoletju. Kamra v Magušarjevi hiši v Radovljici (Linhartov trg št.4) ima še na poznogotski način oblikovan rahlo šilast vhod. V Kranju se kamra povsem določno omenja v 1. polovici 16. stoletja.²⁵ Opisana je kot spalnica in tako predstavlja nov element v razvoju stanovanjske kulture tega časa, t.j. novo diferenciacijo stanovanjskega prostora. Delitev bivalnega prostora na sobo in kamro ter njuno medsebojno prostorsko razmerje je na zunaj formalno nakazano tudi s samo razmestitvijo oken v treh oseh v nadstropnem delu pročelja, tako da dvoje oken pripada večjemu prostoru-sobi, eno pa kamri. Iz nekdanje fasade na dve osi se je razvila triosna fasada, ki se je v meščanski arhitekturi v številnih primerih ohranjevala še v 18. in celo 19. stoletju.²⁶

Odperto ognjišče si je s postavitvijo predelne stene v veži našlo primernejši in od drugih prostorov v nadstropju ločeni prostor-kuhinjo.²⁷ Klet, ki je bila prvotno največkrat vkopana v tla, se je pogosto premaknila v podaljšek delavniškega prostora ali kasneje veže. V nadstropju so nad običajno poglobljeno in obokano kletjo uredili prav tako obokano shrambo ali kaščo.²⁸ Nazoren primer predstavljata Šivčeva ali Mencingerjeva hiša v Radovljici (Linhartov trg št. 22 in 5).

Pojav veže v pritličju meščanskih hiš ima daljnosežen pomen. Veža postane komunikacijsko središče hiše in tako razbremeni delavniški prostor, ki je bil prvotno s stopnicami ali kar z lestvijo neposredno povezan z bivalnimi prostori v nadstropju. Zdaj so stopnice, ki vodijo v nadstropje, prenesene v vežo. Veža je s posebnim vhodom povezana tudi z delavnico. Vendar je bil ta vhod največkrat namenjen le internemu prometu. Prav kmalu se namreč srečamo z vrati, ki vodijo v delavniški prostor oziroma trgovino neposredno z ulice, kot nam potrjuje pred leti odkriti portal bogato profilirane poznogotske oblike v Prešernovi hiši v Kranju.

Veža zdaj neposredno povezuje trg ali ulico z meščanovim dvoriščem. In prav v tem se skriva za razvoj mesta kar usodni pomen tega prostora. Gospodarske poti, ki so nekdanj povezovale ozadja hiš oziroma dvorišč z njihovimi večinoma lesenimi gospodarskimi objekti, niso bile več nujno potrebne, saj je bilo mogoče priti na dvorišče tudi skozi vežo, po potrebi tudi z manjšimi vozili. Tako so se lahko obrobja nekdanjih gospodarskih poti začela polniti s hišami, še posebej prišlekov z dežele, ki jim je v času turških vpadov cesarjev odlok iz leta 1478 dajal pravico do naselitve.

Osnovni tlorisni koncept meščanske hiše se je pozneje pri mnogih stavbah zaradi spremenjenih stanovanjskih zahtev, povečanega števila uporabnikov ali prodaje stanovanjskih površin razvijal v vertikalni smeri ali v smeri dvorišča. Pospešen razvoj prostorov v globino, t.j. v smeri dvorišča, je pri meščanski hiši omogočila šele uvedba arkadnih hodnikov, ki so zagotavljali neoviran dostop do novih prostorov. Pri večjih in prostorsko zaključenih arhitekturnih zasnovah so arkadna dvorišča poleg komunikacijske vloge igrala tudi vlogo estetsko oblikovanih svetlobnih jaškov, ki spominjajo na podobne rešitve v grajski arhitekturi. Arkade spadajo med glavne značilnosti renesančnih stanovanjskih gradenj 16. in 17. stoletja, vendar jih vsaj najstarejše, kakršni so v župnišču v Radovljici ali v hiši št. 4 na tamkajšnjem Linhartovem trgu in v Pavšlarjevi hiši v Kranju lahko še vključimo v okvir našega razpravljanja. Njihova renesančna zasnova je namreč opremljena s starimi pridatki: stebri in slopi imajo še značilno poznogotsko obliko, robovi lokov so prirezani.

Kot moremo soditi po ohranjenem slikarskem okrasju 16. in 17. stoletja, so bila gorenjska mesta v preteklosti pestrejša in slikovitejša kot danes. To velja za Radovljico in še posebej za Škofjo Loko, ki jo narodna pesem celo imenuje "pisana Loka". Dela različnih slikarskih mojstrov so poživiljala pročelja meščanskih hiš. Poleg večinoma nabožnih figuralnih kompozicij so vsaj od 16. stoletja naprej meščani radi dekorativno poudarjali tudi okenske in vhodne

Joseph Wagner,
Radovljica,
litografija,
okoli leta 1845

odprtine hiš, hišne ogle in nadstropja. Lepi primeri tovrstnega slikarskega okrasja so se ohranili v Radovljici (meščanske hiše na Linhartovem trgu, župnišče), v Kranju (Mestna, Pavšlarjeva in Mitničarska hiša), v Škofji Loki (Rotovž, Cankarjev trg). Žal je kasnejša doba, še posebej 19. stoletje, s svojimi arhitekturnimi preoblikami fasad uničila veliko tega bogastva.

Delavnice in trgovine so nakdanji meščani vsaj v poznejši dobi opremljali z različnimi slikarskimi ali plastičnimi oznakami. Tako je npr. podkovski kovač na Starem trgu, zdajšnjem Trgu svobode v Kamniku, opozoril na svojo kovačijo s podobo podkve v kamnitem gotsko oblikovanem reliefu in z letnico 1547. Usnjarski mojster v Veliki, današnji Maistrovi ulici, je delavnico v Kajfeževi hiši okrasil z usnjarskim grbom in letnico 1549, prav tako izdelanim v kamnitem reliefu.

Trikotno oblikovana, večinoma čopasta čela srednjeveških meščanskih hiš z razmiki med posameznimi stavbami so ustvarila za gotiko značilno gibanje višinske linije uličnih ostenij, manj pa so prispevala k njihovi prostorski zaključenosti. Vendar so srednjeveški ulični in tržni organizmi zaradi prilagojenosti oblikam terena, vzorni zgledi ritmično spreminjajočih se prostorskih teles, ki jih doživljamo predvsem tako, da se po njih gibljemo, medtem, ko je v renesansi prostor določljiv in obsežen le z dane točke.

Srednjeveška razgibanost uličnega gabarita se je od 2. polovice 15. stoletja začela počasi umikati horizontalnim težnjam v oblikovanju pročelij. Ko so se strehe s kapi obrnile proti ulici, so začeli izginjati tudi prehodi, ki so nekdanj ločevali posamezne stavbe. Enotne, vodoravno potekajoče fasadne ploskve so ustvarile bolj sklenjena ostenja mestnih komunikacij ter pripomogle k plastičnemu vtisu njihovih prostornin. Tudi združevanje dveh ali več hiš v skupno lastnino je prispevalo k učinkovitosti in plastičnosti mestnih prostorskih ambientov.

Tudi obrambne naprave, ki so od 14. stoletja naprej nastajale v gorenjskih mestih, so s svojimi tektonsko položenimi stavbnimi gmotami okrepile prostorski značaj mestnih ambientov, ki so jih zapirala mestna vrata v obliki utrjenih stolpov. Obrambne naprave niso več izolirani objekti v mestni arhitekturni mreži tako kot v zgodnji dobi, temveč se s stanovanjsko arhitekturo vežejo v sklenjeno celoto, postajajo del njene gmote. Pomembno prostorsko vlogo so imele tudi t.i. višinske dominante v obliki vertikalnih poudarkov na posameznih stavbenih objektih, predvsem pa cerkveni zvoniki, ki so bili nemalokrat preudarno, načrtovano razporejeni po mestnem prostoru. To velja posebej za Kranj, kjer se je z nastankom posameznih dominant, zvonikov župniške, rožnenske in pungerške cerkve, ki prostorsko obvladujejo vse pomembnejše mestne ulice in trge, vzpostavilo tudi njihovo medsebojno prostorsko učinkovanje. V Kamniku stolp na Malem gradu, postavljen v os Glavnega trga, zapolnjuje celotni prostor. Podobno vlogo ima v Trziču Andrejeva cerkev ali nekdanji grad Neuhaus. Svojevrstno podpirajo prostorski vtis mestnih ambientov tudi pobočja in vrhovi gora, ki se dvigajo nad mestom. Naj za zgled omenimo Prešernovo ulico v Kranju, katere prostor zapira na severni strani naravna dominantna Storžiča, vpeta v os ceste, ali Škofjo Loko, kjer gmota gradu in grajskega hriba prostorsko obvladuje celotno mesto.

Ista ustvarjalna sila, ki se je izkazala pri postavljanju dominant po mestnem prostoru in ki jo zasledimo pri mnogih naših in evropskih mestnih naseljih, se je razkrila tudi pri komponiranju najrazličnejših plastičnih sestavin. Tako so npr. arhitekturne vertikale, razporejene po mestnem prostoru Kranja, izoblikovale vedutno kompozicijo v obliki piramide, katere enkratnost je dojel in jo v svoji Topografiji iz leta 1649 tudi upodobil Merian. Kranjski sorodno veduto sestavljajo v Škofji Loki grad kot vrh namišljenega sfe-

ričnega trikotnika, na vzhodu zvonik župnijske cerkve in na zahodu nekdanja Poljanska mestna vrata. Enako privlačna je trikotniška vedutna zasnova Tržiča, ki jo oblikujejo Radetzkyjeva graščina, vertikalni župnijske cerkve in cerkve sv. Andreja.

Po bogastvu in ohranjenosti urbanističnih in arhitekturnih spomenikov sodijo gorenjska mesta med najbolj značilne priče srednjeveške in renesančne urbanizacije slovenskega prostora. Gospodarskemu vzponu teh mest v poznem srednjem veku in v dobi renesansi so sledili časi zatišja, kar jih je obvarovalo pred večjimi in usodnejšimi posegi v njihovo urbano strukturo.

Gorenjska mesta pripadajo načrtovanemu, kolonizacijskemu tipu naselij, tipu, ki se je po bolj ali manj ustaljenih, danemu zemljišču in določenim potrebam prilagojenih shemah, kakršne zasledimo tudi drugod po Evropi, še posebej v vzhodni, uveljavil pri nas v 13. stoletju.

Kolonizacija in z njo povezana osnovna tlorisna zasnova mesta sega na Gorenjskem po vsej verjetnosti še v čas, ko naselje dobi tržne pravice oziroma se v virih pojavi z imenom forum. Tej oznaki navadno kmalu sledi omemba mesta (Kamnik), včasih se obe oznaki pojavita skupaj v istem viru (Škofja Loka) ali v krajšem časovnem razmiku (Radovljica). Vse to kaže, da v oblikovnem pogledu, če se omejimo na gorenjske zglede, ni bilo zaznati večjih naselbinsko razvojnih razlik med trgom in mestom. Tudi Tržič z že izdelano kolonizacijsko tlorisno shemo dobi tržne pravice kasneje. Morda samo v Kranju, kjer se oznaka trg-forum v virih ne pojavlja, kolonizacija sovпада z istočasno ustanovitvijo mesta.

Kot najpogostejši, najustreznejši in najlažje branljivi naselbinski lokaciji sta se na Gorenjskem, podobno kot pri številnih drugih alpskih in podalpskih mestih, izkazala pomol ob sotočju rek (Kranj, Škofja Loka, Radovljica) ali dolinska tesen, vpeta med reko in hrib (Kamnik, Tržič).

Med enako pomembne oblikovalne dejavnike, kot je lega naselbine, sodi cesta, ki vodi skozi naselje in se na primernem mestu objestransko razširi (Kamnik, Tržič) ali pa oblikuje trg pravokotne oblike (Kranj, Škofja Loka, Radovljica). Na ta osnovni koncept se navezuje nadaljnji razvoj mesta bodisi v longitudinalni smeri (Radovljica, Tržič), bodisi v obliki paralelnega (Škofja Loka, Kranj) ali kombiniranega (Kamnik) načrtovanja in poteka prometnih komunikacij.

Pomembno oblikovalno dominantno mesta predstavlja tudi grad fevdalca, ustanovitelja mesta. Grad je vključen v obrambni sistem mesta in ima pomembno vlogo pri prostorskem in plastičnem izoblikovanju mestne podobe. Podobna ugotovitev velja tudi za cerkev, ki s svojo gmoto in lego sodeluje tako pri tlorisnem kot prostorskem in plastičnem razvojnem procesu mesta. Grad in cerkev s svojimi vertikalami ter ohranjene obrambne naprave ostajajo še danes poglavitni nosilci vedutne zasnove gorenjskih mest.

Maščanska arhitektura se tako kot talni načrt mesta v zgodnji dobi podreja splošnim, močno funkcionalno poudarjenim shemam, značilnim tudi za celotno takratno kolonizacijsko aktivno evropsko področje. Zidana meščanska hiša, ki se pojavi v 2. polovici 15. stoletja, kljub prihajajoči renesansi, še dolgo ohranja govorico srednjega veka, natančneje pozne gotike, le da jo pogosto povezuje z arhitekturnimi dosežki nove dobe.

Cene Avguštin

- ¹ Milan Sagadin, *Mali grad v Kamniku*, Ljubljana 1997.
- ² *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, str. 173.
- ³ E. Klebel, *700 Jahre Stadt Villach*, Villach 1940.
- ⁴ Prim. Božo Otorepec, Doneski k zgodovini srednjeveškega Kamnika, *Kamnik 1229-1979*, Kamnik 1985, str. 19.
- ⁵ Franc Kos, *Gradivo V*, 1348.
- ⁶ *Fontes rerum austriacarum* 31, str. 306, str. 329. cit.: Pavle Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo*, Škofja Loka 1973, str. 54.
- ⁷ Prim. Ferdo Gestrin, Nastanek trga in mesta Radovljica, *Radovljiški zbornik*, Radovljica 1992, str. 30, Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana 1988, str. 114 (v nadaljevanju Pečati in grbi).
- ⁸ Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, Ljubljana 1975, str. 327 (v nadaljevanju M. Kos, GHTS).
- ⁹ Objava listine: Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana 1929, str. 72.
- ¹⁰ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranj*, Ljubljana 1939, str.40 (v nadaljevanju ZMK).
- ¹¹ C. Higounet, *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*, München 1990, str. 252.
- ¹² Op. št. 11 str. 296 (C. Higounet)
- ¹³ Op. št. str. 307, (C. Higounet), Prim. Tudi: Ferdo Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto do 17. stol., *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 535, 539.
- ¹⁴ Prim. C. Avguštin, Meščanska hiša v Radovljici - začetki in preobrazbe, *Radovljiški zbornik*, Radovljica 1992, str. 74.
- ¹⁵ Prim. France Stele, Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, *ZUZ XV*, 1938, str. 15; Srednjeveška umetnost v Kranju (v Žontarjevi Zgodovini mesta Kranja, str. 115), Emilijan Cevc, Kranjska župna cerkev v luči stavbnega reda, *900 let Kranja*, Kranj 1960, str. 105, Ivan Komelj, Arhitektura kranjske župne cerkve, *900 let Kranja*, Kranj 1960, str. 128.
- ¹⁶ Emilijan Cevc, Kamniti mestni obrambni jarek, *Kamniški zbornik* 6, 1960, str. 89.
- ¹⁷ Op. št. 6, 35, št. 499, str. 75 (cit. P. Blaznik)
- ¹⁸ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 46.
- ¹⁹ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki 1485-1487*, Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991, str. 40, 41.
- ²⁰ Prim. Nace Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, str. 52.
- ²¹ Prim. Ferdo Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti*, SAZU, Ljubljana 1965.
- ²² Prim. Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1996, J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju, *ZUZ, nova vrsta VII*, Ljubljana 1965, K. Kolbach, *Steirische Baumeister*, Graz, I. Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, *ZUZ, nova vrsta VII*, Ljubljana 1965, N. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966.
- ²³ Prim. R. K. Donin, *Das Bürgerhaus der Renaissance in Niederdonau*, Wien, Leibzig 1944.
- ²⁴ Prim. Stane Bernik, *Organizem slovenskih obmorskih mest Koper, Izola, Piran*, Ljubljana 1968, str. 54.
- ²⁵ Popis inventarja v hiši kranjskega trgovca Petra Schneiderja iz leta 1539, (J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 107, 108).
- ²⁶ Na starih upodobitvah lesenih srednjeveških hiš naletimo sem in tja tudi na triosne fasade, navadno takrat, če so majhna okna v leseni steni nadstropja dovajala v še enoten bivalni prostor premalo svetlobe.
- ²⁷ Kuhinja iz tega časa je ohranjena v Šivčevi hiši v Radovljici, vendar ima ognjišče iz kasnejšega časa v ustju peči, v nasprotju s Kropfhauserjevo hišo v Kranju, kjer je ognjišče še imelo samostojno mesto v kuhinji, J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 108.
- ²⁸ Prim. Šivčeva in Mencingerjeva hiša v Radovljici z znižanim talnim nivojem kašče.